

Ks. Marek STAROWIEYSKI

KOMENTARZE BIBLIJNE PATRYSTYCZNE
W DE VIRIS ILLUSTRIBUS ŚW. HIERONIMA¹

Św. Hieronim napisał *De viris illustribus*, pierwszą historię literatury chrześcijańskiej, prawdopodobnie na wiosnę roku². List do Magnusa z 397-398 roku, w której

* Tekst niniejszy jest uzupełnionym przekładem polskim referatu wygłoszonego na XIII Międzynarodowej Konferencji w Oksfordzie, 20 sierpnia 1999 r. Tekst oryginalny w *StPatr* 44(2000), 459-469.

¹ Wydania: *Clavis Patrum Latinorum*, 1995³, 616. *PL* 23,601-720 (z przekładem greckim) i *PLS* 2,1960, 26s.; G. HERDING, *Hieronimi, De viris illustribus*, Leipzig 1879, 1924² (Hieronim i Gennadiusz); S. VON SYCHOWSKI, *Hieronymus als Litterarhistoriker. Eine Quellenkritische Untersuchung der Schrift des H. Hieronymus "De viris illustribus"*, Kirchengeschichtliche Studien 2,2, Münster 1894 (z długim wstępem i komentarzem); C.A. BERNOULLI, *Hieronymus und Gennadius, De viris illustribus*, Freiburg-Leipzig 1895; E.C. RICHARDSON, *Hieronymus, Liber de viris illustribus*, TU 14,1896; O.V. GEBHARDT, *Hieronymus, De viris illustribus in griechischer Übersetzung*, TU 14,1b, 1896; A. CERESA-GASTALDO, *Girolamo, Gli uomini illustri*, Biblioteca patristica 12, Firenze 1988 (tekst, komentarz, przekład włoski) cytuję to wydanie: numer i stronę); K. SIAMAKE, *Ieronymu, De viris illustribus*, Thesalonike 1992 (z przekładem nowogreckim i komentarzem), por. X.L., *ABol* 112(1994) 553s.

Przekłady: angielski - T.P. HALTON, *Fathers of the Church 100*, Washington 1999; nowogrecki - I. FOKYLIDE, *Ekklesiastikos Faros* 23(1924) 106-128, 199-234; K. SIAMAKE, *dz. cyt.*; włoski - A. CERESA GASTALDO, *dz. cyt.*; polski - W. SZOŁDRSKI, Warszawa 1971 i w: J.M. SZYMUSIAK, M. STAROWIEYSKI, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971. W maszynopisie znajduje się przekład polski tego dzieła pióra bp. K. Romaniuka, który zostanie wykorzystany w nowym wydaniu SWP.

Opracowania: C.A. BERNOULLI, *Die Schriftstellerkatalog des Hieronymus*, Freiburg-Leipzig 1895; I. HUEMER, "Studien zu den ältesten christlich-lateinischen Litterarhistorikern", *Wiener Studien* 16(1894) 121-158; G. WENZEL, *Die griechische Übersetzung der "Viri illustres" des Hieronymus*, TU 13,3, 1895; F. LEO, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarische Form*, Leipzig 1901; A. FEDER, *Studien zum Schriftstellerkatalog des heiligen Hieronymus*, Freiburg 1927; P. COURCELLE, *Les lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*, Paris 1948², szczególnie ss. 78-111 (Źródła greckie); P. NAUTIN, "La date de *De viris illustribus* de Jérôme, de la mort de Cyrille de Jérusalem et celle de Grégoire de Nazianze", *RHE* 56(1961) 33-35; G. BRUGNOLI, "Il titolo *De viris illustribus*, *Studi Suetoniani*, Lecce 1968, 39-60; S. PRICOCO, *Storia letteraria e storia ecclesiastica dal "De viris illustribus" di Gerolamo a Gennadio*, Quaderni del Syculorum Gymnasium 6, Catania 1979; TENZE, "Storia ecclesiastica e storia letteraria: il *De viris illustribus* di Gennadio di Marsiglia, w: *La storiografia ecclesiastica della tarda antichità*, Messina 1980, 242-273; I. OPPELT, "Hieronymus' Leistung als Litterarhistoriker in der Schrift *de viris illustribus*", *Orpheus* 1(1981), 67-78; A. CERESA-GASTALDO, "The Biographical Method of Jerome's *De viris illustribus*", *StPatr* 15, 1984, 55-68; F. CORSARO, "Seneca nel *catalogo dei santi* di Girolamo", (*Vir. ill.* 12), *Orpheus* 8(1987) 264-282; C. BORGEAIS, "Jérôme dans le *De viris illustribus*, w: *Jérôme entre l'Orient et l'Occident*, red. Y.M. Duval, Paris 1988, 282-293; F. BERTINI, *Isidoro e Ildefonso continuatori di Gerolamo biografo*, en: *Gerolamo e la biografia letteraria*, Genova 1989, 105-122; Tenze, "Continuatori medievali del *De viris illustribus* di Gerolamo (sec. IX-XII)", w: *Biografia e agiografia nella letteratura cristiana antica e medievale*, a cura di A.Ceresa-Gastaldo, Trento 1990, 127-138; A. CERESA-GASTALDO, "*De viris illustribus* di Gerolamo", w: *Biografia, dz. cyt.*, 65-73; E. DEKKERS, "Pour l'histoire de la bibliographie chrétienne dans l'antiquité et au Moyen Age", w: *Aevum inter utrumque*, F.S. G. SANDERS, red. M. Van UYTFANGE, R. DEMEULENAERE, *Instrumenta Patristica* 23, Steenbrugis-The Hague 1991, 53-65; M. STAROWIEYSKI, "Les *De viris illustribus* comme source pour l'histoire de la littérature chrétienne ancienne", *Pomoerium* 1(1994) 128-138.

wyliczał pisarzy chrześcijańskich jest raczej streszczeniem tego dzieła niż jego uzupełnieniem³. *De viris illustribus* zawiera 135 biografii: 102 pisarzy greckich oraz 33 łacińskich. Podkreślamy tu słowo "pisarz", ponieważ Ildefons z Toledo (VII w.) w swoim *De viris illustribus* - dalekiej kontynuacji Hieronima - za *virii illustres* uważanie nie tylko pisarzy, ale również i tych, którzy mieli jakiegokolwiek zasługi dla Kościoła. Dzieło Hieronima zawiera biografie pisarzy żyjących od I do IV w., zarówno ortodoksyjnych jak heretyków. Te "zyciorysy", z wyjątkiem kilku dłuższych, są krótkie i zawierają zazwyczaj tylko kilka linii i podają wiadomości zwięzłe, bardzo lakoniczne i zazwyczaj bardzo niekompletne.

Te biografie można podzielić na kilka grup. Dziewięć pierwszych zawiera biogramy autorów ksiąg Nowego Testamentu (1-9, pośród nich także Barnaby); cztery następne to biogramy pisarzy niechrześcijańskich (11-14 - trzech Żydów: Filona, Józefa Flawiusza i Justusa z Tyberiady i jednego poganina: Senekę, ze względu na jego korespondencję ze św. Pawłem); następne sto dwadzieścia jeden zawierają biografie pisarzy chrześcijańskich od I do IV wieku; dziełko kończy długa autobiografia św. Hieronima (135).

Dzieło ma charakter typowo apologetyczny, co autor dobitnie podkreśla w przedmowie: *Niech więc dowiedzą się Kelsusowie, Porfiriusze, Juliani... że nie jest tak, jak myślą: Kościół ma swoich filozofów i mówców, ma swoich doktorów. Niech wiedzą, jacy mężowie Kościół założyli, zbudowali, ozdobili! Niech zaprzestaną pomawiać naszą wiarę o prostactwo i brak kultury! Niech raczej przyznają się do swojej ignorancji*⁴. Jest więc ono skierowane przeciwko poganom, którzy zarzucają chrześcijanom prostactwo - *rustica simplicitas*⁵. Hieronim stara się więc w swoim dziele wykazać, że chrześcijanie mieli także swoje elity intelektualne, a więc swoich sławnych i wybitnych pisarzy. Św. Hieronim, jak twierdzi, za wzór swojego dzieła uważa *Brutusa* Cicerona, jednak prawdziwym wzorem dla niego jest *De viris illustribus* Swetoniusza.

Jakie jest wedle św. Hieronima kryterium, według którego można rozpoznać *vir illustri*s - pisarza chrześcijańskiego? Pisarzami chrześcijańskimi są ci, *qui de scripturis sanctis memoriae quidquid tradiderunt*⁶. To kreślenie nas nie dziwi pod piórem znakomitego bibliisty, autora łacińskiego przekładu Pisma Świętego i licznych komentarzy do ksiąg Biblii. Wobec takiej definicji pisarza chrześcijańskiego historyk egzegezy biblijnej może mieć na dzieję na znalezienie w dziełku Hieronima licznych i cennych wiadomości na temat najstarszych komentarzy patrystycznych Biblii oraz na temat działalności biblijnej tych pisarzy.

Nim jednak podejmiemy zasadniczy temat, przyjrzyjmy się niektórym elementom metody pracy św. Hieronima.

² Na temat dyskusji dotyczącej daty powstania dzieła w 392 czy w 393, por. S. PRICOCO, *Storia*, dz. cyt., 9.

³ *List* 70,3-4, J. LABOURT, 1953, 3,211-214.

⁴ *SWP* 12.

⁵ *Praefatio* 7,58.

⁶ *Praefatio* 1,56.

Siedemdziesiąt osiem pierwszych biografii, z wyjątkiem sześciu: Seneki (12), Tryfona (57), Geminusa (64), Archelaosa (72), Wiktoryna (74) i Pamfilusa (75) zostały zaczerpnięte z *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei. Hieronim przełożył z języka greckiego fragmenty tego dzieła, skracając je jednak, często z błędami⁷ dorzucając do nich inne wiadomości, zazwyczaj bez większej wartości. Jednak pośród tych hieronimowych dodatków znajduje się kilka informacji ważnych dla naszego tematu, ponieważ w sześciu spośród tych "żywotów" znajdują się wiadomości o dwudziestu dwóch komentarzach biblijnych⁸. W pierwszej części *De viris illustribus*, zaledwie w osiemnastu biografiach, znajdują się wiadomości na temat działalności biblijnej omówionych w dziele autorów wczesnochrześcijańskich.

Druga część *De viris illustribus* obejmuje pięćdziesiąt siedem biogramów (od 79 do 135). Wprawdzie większość wiadomości w nich zawartych pochodzi również z innych źródeł, a więc z dzieł Euzebiusza czy z listów Orygenesusa, ale mamy jednak w nich również cenne i ważne wiadomości pochodzące od samego św. Hieronima i w tych biogramach możemy dopiero wyraźniej dostrzec osobowość ich autora. Należy jednak i tu stwierdzić, że na tych pięćdziesiąt siedem żywotów tylko w dwudziestu jeden "żywotach" znajdują się wiadomości na temat działalności egzegetycznej ich autorów.

Pierwsze więc konkluzje naszych poszukiwań nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Mimo obietnicy złożonej w przedmowie, zaledwie w trzydziestu dziewięciu biogramach oraz w "żywocie" Hieronima znajdziemy wiadomości na temat dzieł w dziedzinie Pisma św. napisanych przez *virii illustres*. Nawet jeśli nie weźmiemy pod uwagę fakt, że pierwsze trzynaście biogramów dotyczy autorów biblijnych, żydowskich i pogańskich) oraz że ostatni dotyczy samego św. Hieronima, w ogromnej większości biografii autor robi żadnych wzmianek o tym *quidquid de scripturis sanctis*. Ponieważ od końca II wieku zaczynają powstawać wielkie dzieła literatury egzegetycznej, które w większości się nie zachowały i o których zazwyczaj wiemy bardzo niewiele, moglibyśmy się spodziewać że św. Hieronim, *princeps exegetarum*, przyniesie nam więcej wiadomości na temat tej rodzącej się chrześcijańskiej egzegezy biblijnej. Niestety, tak nie jest.

Jeśli jednak wejdziemy w szczegóły, spotyka nas jeszcze większy zawód. Często bowiem nie znajdujemy nawet wzmianek na temat komentarzy czy prac biblijnych, o których wiemy, że św. Hieronim je znał albo które, przynajmniej, powinien znać. I przeciwnie: spotykamy u niego długie listy dzieł spośród których znał zaledwie nieliczne.

Przyjrzyjmy się z bliska temu problemowi.

⁷ Być może P. Courcelle jest zbyt surowy, kiedy mówi o *plagiat souvent textuel, toujours très maladro-it*, dz. cyt., 78. C. Borgeais w ciekawym artykule - jakby polemizując z tezą P. Courcelle - pokazuje po dokonaniu analizy tekstu dotyczącego św. Jakuba Apostoła (2) *comment la triple culture de notre auteur - profane, biblique et ascétique - soutenue par son tempérament polémiste, transforme insidieusement le texte d'Eusèbe voire en renouvelle complètement le sens, et précisément en une notice où le texte latin ne semble être qu'un plagiat textuel du texte grec*, art. cyt., 284.

⁸ Numery: 25, 57, 61, 65, 74, 75, por. S. von SYCHOWSKI, dz. cyt., 197s.

W długim rozdziale poświęconym Orygenesowi⁹, nie znajdujemy listy jego pism, przynajmniej równie długiej jak ta, jaką daje autor w nocie o samym sobie. A przecież Hieronim znał te pisma, używał ich a niektóre spośród nich nawet sam przełożył na łacinę! A jednak Hieronim informuje nas tylko o jego *Heksapli*; w innych życiorysach *viri illustres* znajdziemy ponadto kilka dalszych wiadomości o jego komentarzach biblijnych¹⁰, co wskazuje na wpływ genialnego Aleksandryjczyka późniejszą literaturę chrześcijańską. Ten fakt można jeszcze inaczej wyjaśnić: w *Liście do Pauli* Hieronim podaje listę pism Orygenesusa i, być może, właśnie do tej listy odsyła, przynajmniej domyślnie, czytelnika¹¹.

Jeśli zaś chodzi o sposób potraktowania dwóch wielkich mistrzów Hieronima: Apolinarego z Laodycei, który wywarł na niego wielki wpływ w czasie jego pobytu w Antiochii oraz Dydyma Ślepego, którego wykłady słuchał w Aleksandrii, to stajemy zdziwieni faktem, że Hieronim pisze tak niewiele o działalności biblijnej pierwszego z nich, podczas gdy drugiemu poświęca więcej miejsca. W *De viris illustribus* Hieronim tylko ogólnie stwierdza, że Apolinary *in Sanctas Scripturas innumerabilia scribens volumina*¹², i to jest wszystko, co ma do powiedzenia na temat wielkiego egzegety antiocheńskiego, podczas gdy względnie często cytuje jego dzieła w swoich komentarzach biblijnych¹³. Trudno jest wyjaśnić to jego milczenie na temat egzegety antiocheńskiego i swego mistrza. Jeśli jednak Hieronim mówi krótko o Apolinarym, to w biogramie Dydyma Ślepego wymienia siedem jego komentarzy biblijnych¹⁴ dorzucając ponadto wiadomość, że napisał on *et infinita alia quae digerere proprii indicis est*¹⁵. Hieronim nie zapomina przy tym podkreślić swojej roli przy opracowywaniu tych komentarzy: *Komentarz do Ozeasza* Dydym napisał dla niego (*ad me scribens*), podczas gdy *Komentarz do Zachariasza* - na jego prośbę (*meo rogatu*).

Typowym dla metody pracy św. Hieronimima jest brak informacji na temat prac biblijnych św. Ambrożego, Jana Chryzostoma i Diodora z Tarsu. Antypatia Hieronima względem Ambrożego jest powszechnie znana¹⁶. Na temat bogatego dzieła biblijnego Diodora Hieronim pisze jedynie, że napisał on *in Apostolum commentarii et*

⁹ 54, 152-156.

¹⁰ Dowiadujemy się, że Hilary z Poitiers naśladował Orygenesusa w swoim *Komentarzu do Psalmów* i że przełożył *ad sensum* jego *Komentarze do Hioba* i *do Mateusza* (100,204); że Orygenes napisał list do Juliusza Afrykańskiego na temat Zuzanny w odpowiedzi na list Juiliusza (63,168); że napisał on *Komentarz do Dwunastu Proroków Mniejszych* przepisany przez Pamfilosa, który zresztą własnoręcznie przepisał dzieła Orygenesusa (75,182); że Eustacjusz na pisał traktat przeciw Orygenesowi o Czarownicy z Endor (85,192).

¹¹ 33,1, J. LABOURT, 1951, 2,40-43.

¹² 104,208.

¹³ P. COURCELLE, 105s. Hieronim cytuje Apolinarego w swoim *Komentarzu do Ecclesiastes* 4,13-16, CCL 72,289 i do Listu do Galatów, PL 26,309A. Te dwa komentarze powstały w latach 388 i 389, a więc jeszcze przed *De viris illustribus*; są one także wzmiankowane w biogramie Hieronima (135,232).

¹⁴ 109, 212: *in Psalmos, in Evangelium Matthaei et Ioannis, in Esaiam, in Osee, in Zachariam, in Iob.*

¹⁵ 109,212.

¹⁶ 124,224. A. PAREDI, S. Gerolamo et S. Ambroggio, w: *Mélanges E. Tisserant*, 5, Città del Vaticano 1964, 183-198 (szczególnie ss. 188n.). Rozdziały poświęcone św. Ambrożemu, Cyrylowi Jerozolimskiemu i Janowi Chryzostomowi nazwie G. Bardy: *monuments de méchanceté et de mauvaise foi*, RHE 1953, 828.

multa alia a następnie mówi o nim jako o ignorancie¹⁷. Jeśli zaś chodzi o Jana Chryzostoma, wspomina tylko o jego traktacie *O kapłaństwie*¹⁸.

Problemy związane z Diodorem i z Janem Chryzostosem są podobne i mają swe korzenie w okresie antiocheńskim św. Hieronima. Nasz autor przebywał tam w tym samym okresie, w którym Jan Chryzostom głosił swoje cykle kazań biblijnych; jest więc rzeczą niemożliwą, by Hieronim nie słyszał o nich, jest natomiast rzeczą nie tylko możliwą ale i prawdopodobną, że nawet je czytał. Ale Jan był uczniem Diodora z Tarsu, który atakował poglądy chrystologiczne mistrza Hieronima - Apolinarego. Tu więc leży prawdopodobnie powód surowej krytyki poglądów Diodora przez Hieronima¹⁹. Jest jednak i inny powód antypatii Hieronima względem Jana: Hieronim był zwolennikiem biskupa Paulina, zaś Jan - Melecjusza. Tę antypatię wyrazi później Hieronim tłumacząc na łacinę pamflet Teofila skierowany przeciw Janowi Chryzostomowi²⁰. Z powodu swojej antypatii do Bazylego pisze o nim tak lakonicznie, wspominając tylko jego komentarz do *Hexaameronu*²¹; podobnie zresztą traktuje on Cyryla Jerozolimskiego²². Te trzy przypadki pokazują nam w sposób aż nadto dosadny, jaką rolę odgrywała osobista antypatia w formułowaniu biogramów *mężów sławnych* przez Hieronima.

Dziwi nas również brak wzmianek w *De viris illustribus* na temat działalności biblijnej Grzegorza z Nyssy²³, Efrema²⁴; o tym ostatnim wie on tylko tyle, że pisał on po syryjsku i że jego dzieła czyta się w kościołach po przeczytaniu fragmentów Pisma św. Nieznajomość dzieł Efrema można tłumaczyć faktem, że Hieronim nie umiał języka syryjskiego. Hieronim również prawdopodobnie nie wiedział o *Diatessaronie* Tacjana²⁵. Listę można by przedłużyć....

Hieronim daje stosunkowo mało szczegółów o opisywanych autorach; znajdujemy natomiast u niego często określenia ogólnikowe, które charakteryzują działalność biblijną opisywanych pisarzy. Rodon był *in scripturis eruditus*²⁶, *Pamphilus divinae bibliothecae amore flagravit*²⁷, Euzebiusz z Cezarei był *in scripturis divinis studiosis-*

¹⁷ 119,220: *eloquentiam* [Eusebii Emiseni] *imitari non potuit propter ignorantiam saecularium litterarum*. Hieronim zna komentarze Dydyma do listów św. Pawła, por. *List* 119,3 et 8, J. LABOURT, 6, 1958, 100. 110.

¹⁸ 129,226.

¹⁹ 119, 220.

²⁰ J.N.D. KELLY, *Jerome*, London 1975, 262s.

²¹ 116,216s.

²² 112,214.

²³ 118,226.

²⁴ 115, 216.

²⁵ 29,124. Ale czy istotnie nie znał on naprawdę *Diatessaronu*? W *Liście* 121,6, J. LABOURT 7,1961, 30: pisze w sposób ogólny i dwuznaczny: *Theophilus... qui quattuor Evangelistarum in unum opus dicta conpingens, ingenii sui monumenta dimisit*. To określenie odpowiada dokładnie definicji *Diatessaronu*. Czyż więc Hieronim, nie uważał przypadkiem *Diatessaronu* za dzieło apologety greckiego, Teofila z Antiochii? Dodajmy, że komentarz łaciński do Ewangelii, który nosi imię Teofila jest kompilacją późniejszą, powstałą w Galii w V/VI w. (Por. *Clavis Patrum Latinorum* 1995³, 1001, *PLS* 3, 1282-1329).

²⁶ 37,132.

²⁷ 75,180-182..

*simus et bibliothecae divinae diligentissimus pervestigator*²⁸, cytuje jednak tylko jego *Komentarz do Izajasza* i traktat o diafonii Ewangelii. Można by znowu wydłużać listę tych ozdób retorycznych, które niewiele mówią o danym pisarzu i jego działalności pisarskiej.

Jaki jest powód tych tak przedziwnych opuszczeń? Są nimi z pewnością antypatie i stronniczość podkreślone jeszcze przez fakt, że Hieronim, w miarę jak zbliża się ku końcowi swego dzieła i pisze o pisarzach sobie współczesnych, skraca ich biografie i zmniejsza liczbę wymienionych przez siebie ich dzieł²⁹. To zaś pozostaje w wyraźnym kontraście z jego długim biogramem, w którym wylicza wszystkie swoje dzieła napisane przed rokiem 393, dodając również i te, które chciałby on jeszcze napisać³⁰. Wszystko to pozwala podejrzewać, że Hieronim chciał, pomniejszając zasługi innych pisarzy a podkreślić swoje własne.

Były jedna i inne powody tych opuszczeń w dziele Hieronima i, być może, jeszcze bardziej znaczące, a mianowicie jego nieporządek w pracy i jego pośpiech, płytkość, cytowanie z pamięci oraz brak systematyczności w pracy, co powodowało zapominanie dzieł, nawet tych przeczytanych³¹, i w końcu tak typowy dla Hieronima ferwor polemiczny. Z pewnością, należy przyjąć wszystkie te powody, ale nie można zapomnieć również o słusznych uwagach sformułowanych przez P.Courcelle³². Po pierwsze: Hieronim pisał *De viris illustribus* w 393 roku a więc niemalże na początku swojej działalności pisarskiej. Stąd też inne komentarze biblijne, nie wspomniane tutaj a cytowane w innych komentarzach, mógł poznać dopiero później. Po drugie: Hieronim pisał w Betlejem, daleko od wielkich centrów kulturalnych swojej epoki i chociaż posiadał dobrą bibliotekę, brakowało mu często dzieł najbardziej koniecznych. Pisze o tym w jednym ze swoich listów: *utinam omnium tractatorum haberem volumina*³³.

Ale czy pomiędzy danymi podanymi przez Hieronima znajdujemy takie, które znamy tylko i wyłącznie dzięki *De viris illustribus* i które są skądinąd nieznanne? Istnieje pewna ilość takich wiadomości, a więc

- na temat komentarzy biblijnych Teofila z Antiochii (do *Ewangelii* i do *Księgi Przysłów*)³⁴,
- na temat działalności biblijnej Tryfona, który *in scripturis eruditissimus fuit*³⁵,
- na temat Wiktoryna z Poetovium i jego licznych komentarzy biblijnych³⁶,

²⁸ 81,180-188.

²⁹ Grzegorz z Nyssy (128,226) - cztery linijki w wydaniu Ceresa Gastaldo, Jan Chryzostom (129,226) - trzy linijki, Amfiloch z Ikonium (133,228) - trzy linijki, Hieronim (135,202-233) - trzydzieści dwie linijki!

³⁰ A. PAREDI, *dz. cyt.*, 189.

³¹ Można by tu podać wiele przykładów. Ograniczymy się do jednego: *De viris illustribus* wspomina tylko Komentarz Pieriusza do Ozeasza, podczas gdy nie ma mowy o jego *Komentarzu do 1 Kor*, cytowanego przez Hieronima w jego *Liście* 48,3, J. LABOURT 3,1951, 117.

³² S. 79.

³³ *List* 84,3, J. LABOURT, 4,1954,128.

³⁴ 25,120; informacje na temat Komentarza do Ewangelii znajdują się także w *Liście* 1,21.26, J. LABOURT 7, 1961,30-32 i w *Komentarzu do Mt, Pref.*, PL 26,20.

³⁵ 57,158-160.

³⁶ 74,180.

- na temat *Komentarzu do Ozeasza* pióra Pieriusa³⁷,
- na temat Retycjusza z Autun i jego komentarza do *Pieśni nad Pieśniami*³⁸,
- na temat komentarzy biblijnych Metodego z Olimpu (o czarownicy z Endor, do *Pieśni nad Pieśniami* i do *Księgi Rodzaju*)³⁹,
- na temat działalności biblijnej Teodora z Heraklei⁴⁰,
- na temat *Homilii do Ewangelii* Euzebiusza z Emezy⁴¹,
- na temat *Komentarza do Pieśni nad Pieśniami* Tryfiliusa⁴²,
- na temat dzieł egzegetycznych Asteriusza Arianina⁴³,
- na temat tłumaczenia łąńskiego Euzebiusza z Vercelli *Komentarza do Psalmów* Ezebiusza z Cezarei⁴⁴,
- na temat komentarzy Fortunacjana⁴⁵,
- na temat *Komentarza do Koheleta* Akacjusza z Cezarei⁴⁶,
- na temat *Komentarza do "Tytułów Psalmów"* Serapiona z Thmuis⁴⁷,
- na temat *Komentarza do Księgi Hioba* Ambrożego z Aleksandrii⁴⁸.

Rezultaty naszych poszukiwań nie są tak bogate, jak moglibyśmy się spodziewać, niemniej jednak pokazują wagę *De viris illustribus*, które często pozostaje ważnym źródłem informacji, by podać jeden przykład - informacje na temat *Komentarza do "Tituli Psalmorum"* odegrały ważną rolę w dyskusji na temat pochodzenia dzieła od św. Atanazego⁴⁹.

Jaki obraz egzegezy biblijnej czterech pierwszych wieków daje nam Hieronim? Spośród licznych wiadomości rozproszonych po dziele Hieronima postaramy się ułożyć obraz całości.

Komentarz do wszystkich ksiąg Pisma św. w VIII księgach, Ὑποτυπωσεις, Klementa Aleksandryjskiego są tylko wspomniane, ale wydaje się, że Hieronim niewiele wie o ich treści⁵⁰, jak się wydaje, wie bardzo niewiele o *Clavis Melitona* z Sardes, być może wie tylko, że istnieje⁵¹.

³⁷ 76,182.

³⁸ Retycjusz z Autun - 82,190.

³⁹ 83,190.

⁴⁰ 90,196.

⁴¹ 91,196.

⁴² 92,198.

⁴³ 94,200nn.

⁴⁴ 96,200.

⁴⁵ 97,202.

⁴⁶ 98,202.

⁴⁷ 99,204.

⁴⁸ 126,224.

⁴⁹ 87,194. S. von SYCHOWSKI, *dz. cyt.*, 176.

⁵⁰ 38,134.

⁵¹ 24,120.

Hieronim mówi nam o kilku komentarzach do Pentateuchu: o czterech do *Księgi Rodzaju*⁵² (i o czterech do *Heksaameronu*⁵³), o dwóch do *Księgi Wyjścia*⁵⁴, o jednym do *Księgi Kptańskiej*⁵⁵, o jednym do *Księgi Liczb*⁵⁶, natomiast nie wspomina o żadnym komentarzu do *Księgi Powtórzonego Prawa*.

Komentarze do ksiąg historycznych nie są wspomniane z wyjątkiem komentarza do epizodu z czarownicą z Endor⁵⁷ i ewentualnie do męczeństwa braci Machabejskich⁵⁸.

Częściej Hieronim cytuje komentarze do ksiąg mądrościowych: dziewięć lub dziesięć do *Księgi Psalmów*⁵⁹, siedem do *Pieśni nad Pieśniami*⁶⁰, pięć do *Księgi Kohele-ta*⁶¹, trzy do *Księgi Hioba*⁶², dwa do *Księgi Przysłów*⁶³.

Hieronim stosunkowo rzadko cytuje komentarze do Proroków: cztery do *Księgi Izajasza*⁶⁴, trzy do *Księgi Daniela*⁶⁵, dwa do *Księgi Ozeasza*⁶⁶, dwa do *Księgi Zachariasza*⁶⁷, jeden do *Księgi Ezechiela*⁶⁸, jeden do *Księgi Habakuka*⁶⁹, jeden do dwunastu Proroków Mniejszych: z ogromną radością przyjmuje odkrycie *Komentarza Orygenes-a do Proroków Mniejszych*, przepisane go przez Pamfilosa⁷⁰; wspomina *De vita*

⁵² Hipolit - 61,164; Wiktorzyn z Poetovium - 61,164; Metody z Olimpu - 83,190; do Rdz 15,9-17: Tryfon - 57,60.

⁵³ Meliton z Sardes - 24,120; Rodon - 37,134; Kandidus - 46,146; Hipolit - 61,162; Bazyl z Cezarei - 116,216 i ewentualnie Laktancjusz (*De opificio Dei*) - 80,186.

⁵⁴ Hipolit - 61,162; Wiktorzyn z Poetovium - 74,180.

⁵⁵ Wiktorzyn z Poetovium - 74,180.

⁵⁶ W tym biogramie Hieronim popełnił pomyłkę gdy twierdzi, że tekst o krowie czerwonej (Lb 19,1-10), o którym pisze Tryfon (57,158-160), znajduje się w Pwt.

⁵⁷ 1Sm 28,33ss: Hipolyt - 61,164; Metody z Olimpu - 83,190; Eustacjusz - 85,192.

⁵⁸ Józef Flawiusz - 13,102

⁵⁹ Hipolit - 61,164; Euzebiusz z Cezarei - 81,188 (przekład Euzebiusza z Vercelli) 96,200); Teodor z Heraklei - 90,196; Asteriusz Arianin - 94,200; Hilary z Poitiers - 100,204 (imitacja Orygenes-a, Ps. 1-2, 51-62, 118-150); Dydim Ślepy z Aleksandrii - 109,212; *Tytuły Psalmów*: Atanazy - 87,194; Serapion z Thmuis - 99,204; dorzużamy tu wiadomoře o przekładzie *Psalterza* na j.grecki pióra Sofroniusza - 134,230.

⁶⁰ Hipolit - 61,164; Wiktorzyn z Poetovium - 64,180; Retycjusz z Autun - 82,90; Metody z Olimpu - 83,190; Tryfilius - 92,198; Hilary z Poitiers - 100,206; Dydim Ślepy z Aleksandrii - 109,212.

⁶¹ Hipolit - 61,164; Grzegorz Cudotwórca (Teodor) - 65,170; Dionizy Aleksandryjski - 69,176; Wiktorzyn z Poetovium - 74,180; Akacjusz z Cezarei - 98,202.

⁶² Dydim Ślepy z Aleksandrii - 109,212; Ambroży z Aleksandrii - 126,224; Orygenes w parafrazie Hilarego z Poitiers - 100,204

⁶³ Teofil z Antiochii - 25,120; Hipolit - 61,164.

⁶⁴ Hipolit - 61,164; Wiktorzyn z Poetovium - 74,180; Euzebiusz z Cezarei - 81,188; Dydim Ślepy z Aleksandrii - 109,212.

⁶⁵ Hipolit - 61,164; 70 tygodni: Judasz - 52,148; o Zuzannie: Juliusz Afrykański - 63,168 (i list Orygenes-a).

⁶⁶ Pieriusz - 76,184, czytany w czasie Wigilii Paschalnej; Dydim Ślepy z Aleksandrii - 109,212.

⁶⁷ Hipolit - 61,164; Dydim Ślepy z Aleksandrii - 109,212.

⁶⁸ Wiktorzyn z Poetovium - 74,180.

⁶⁹ Wiktorzyn z Poetovium - 74,180

⁷⁰ 75,182.II napisał: *In duodecim Prophetas viginti quinque ελληνιστων Origenis volumina manu eius exarata reperi, quae tanto amplector et servo gaudio ut Croesi opes habere me credam*, s. 182

*Prophetarum Melitona*⁷¹ oraz przekład na język grecki ksiąg Proroków dokonany przez Sofroniusza⁷².

Spośród komentarzy do ksiąg Nowego Testamentu Hieronim wspomina trzy lub dziewięć komentarzy ogólnych do *Ewangelii*⁷³, cztery lub sześć do *Ewangelii św. Mateusza*, pośród których komentarz ebionity Symmach⁷⁴, dwa do *Ewangelii Jana*⁷⁵, jeden do *Ewangelii Łukasza*⁷⁶, natomiast nie wspomina o żadnym komentarzu do *Ewangelii Marka*, rzadko zresztą komentowanej w okresie patrystycznym.

Nie wymienia żadnego komentarza do *Dziejów Apostolskich*, podczas gdy wspomina pięć komentarzy *in Apostolum*⁷⁷.

Cytuje jeden komentarz do *Listu św. Pawła do Rzymian*⁷⁸, jeden do *Listu do Galatów*⁷⁹ i dwukrotnie wspomina o dyskusjach dotyczących *Listu do Hebrajczyków*⁸⁰.

Nie wspomina o komentarzach do *Listów Katolickich*, natomiast wymienia o sześć komentarzy do *Apokalipsy*, spośród których dwa nigdy nie istniały!⁸¹

Czy jednak możemy stwierdzić, że mamy tu prawdziwy obraz egzegezy biblijnej pierwszych czterech wieków i reprezentatywny zestaw komentarzy biblijnych dla tego okresu? Nawet jeśli tu czy tam znajdziemy kilka interesujących a nawet ważnych informacji na ten temat, to bez prac biblijnych Orygenes, Jana Chryzostoma, Ambrożeo i bardzo wielu innych, obraz ten pozostaje niekompletny a nawet zniekształcony.

Czy jednak Hieronim znał przynajmniej wszystkie komentarze biblijne, które cytuje w *De viris illustribus*? Problem jest tu jeszcze bardziej skomplikowany i badania na ten temat muszą być dokonywane analizując poszczególne biografie. Pierre Courcelle wykazał, że podstawowymi źródłami informacji dla Hieronima były dzieła Euzebiusza z Cezarei, Orygenes, Epifaniasz z Salaminy, Apolinarego z Laodycei oraz Dydyma Ślepego - od tych pisarzy zaczerpnął większość swoich informacji⁸². Większość z tych komentarzy Hieronim przeczytał, albo przynajmniej miał w swoich rękach.

⁷¹ 24,118.

⁷² 134,230.

⁷³ Teofil z Antiochii - 25,120; Euzebiusz z Emezy - 91,196 (homiliae); Fortunacjan - 97,202; Asterius - 94,200; Papiasz - 18,110 (*Explanatio sermonum Domini*); Ammoniusz - 55,158 (*Canones, De consonantia Moysi et Iesu*); Juwenkus - 85,190 (Evangelia hexametris versibus transferens); Euzebiusz z Cezarei - 81,190 (*De evangeliorum διαφωνια*)

⁷⁴ Symmach - 54,154; Teodor z Heraklei - 90,196; Dydym Ślepy z Aleksandrii - 109,212; Juliusz Afrykański - 63,168 (genealogie); Hilary z Poitiers - 100,204 (parafraza Orygenes); Panten - 36,132 (*Ewangelia Mateusza po hebrajsku*).

⁷⁵ Teodor z Heraklei - 90,196; Dydym Ślepy z Aleksandrii - 109,212.

⁷⁶ Juliusz Afrykański - 63,168 (genealogie).

⁷⁷ Heraklit - 46, 145; Teodor z Heraklei - 90,196; Mariusz Wiktoryn - 101,206; Diodor z Tarsu - 119,220; Gajus - 59,160 (wylczenie).

⁷⁸ Asteriusz - 94,200.

⁷⁹ Euzebiusz z Emezy - 91,196.

⁸⁰ Klemens Rzymski - 15,104; Gajus - 59,160.

⁸¹ Meliton z Sardes - 24,120; Hipolit - 61,164; Wiktoryn z Poetovium - 74,180; Dionizy Aleksandryjski - 69,174 (milenaryzm); Justyn et Ireneusz - 9,95 (komentarze nie istniejące! Por. nota 84).

⁸² P. COURCELLE, *dz. cyt.*, 78-115.

kach. Najbardziej zdumiewający jest fakt, że w *De viris illustribus* nie cytuje on dzieł żadnego z tych autorów z wyjątkiem dzieł Dydyma! Hieronim znał również kilka spośród dzieł Filona, podczas gdy dzieła Józefa Flawiusza znał gruntownie⁸³.

Mówiąc o dziełach innych pisarzy należy odróżnić kilka wypadków. Po pierwsze: jeśli Hieronim twierdzi, że czytał jakieś dzieło (albo też podaje określenia równoważne), możemy przyjąć, że Hieronim istotnie je czytał, lub przynajmniej miał je w swoich rękach. To samo można stwierdzić, jeśli Hieronim jest jedynym źródłem wiadomości o tym dziele tym bardziej, o ile ta wiadomość znajduje potwierdzenie w innych jego pracach. Jeżeli jednak mamy do czynienia z komentarzami cytowanymi poprzez innych pisarzy, takich jak Euzebiusz z Cezarei lub Orygenes, nie mamy żadnego dowodu by twierdzić, że je nawet widział. Przypadek dwóch komentarzy do *Apokalipsy* Jana, które mieli napisać Justyn i Ireneusz, a które nigdy nie istniały, jest tu typowy!⁸⁴

Pisarz chrześcijański, wedle Hieronima, to ten, który napisał coś na temat Biblii. Sam Hieronim był zresztą wielkim bibliścią i słusznie bywa nazywany *princeps exegetarum*. Był on również niestrudzonym obrońcą ortodoksji. Można by więc przypuszczać, że kryterium, wedle którego będzie on określał i klasyfikował *virii illustres* w swojej historii literatury będą: jego kompetencje w dziedzinie biblijnej (znajomość Biblii, języków biblijnych. itd.) oraz jego ortodoksja. Nic z tego: perspektywa Hieronima jest bowiem czysto literacka, opierająca się na koncepcji klasycystycznej i formalnej kultury. W drugiej części naszego dzieła (które zawiera oryginalną część Hieronima) znajdujemy takie oceny pisarzy w trzydziestu biogramach na pięćdziesiąt siedem. Najważniejszym kryterium, wedle którego Hieronim ocenia pisarza pozostaje jego styl⁸⁵. I tak jeden z największych egzegetów antiocheńskich, Diodor z Tarsu, jest ganiony za styl jego komentarzy⁸⁶, podczas gdy miernej wartości dzieła biblijne arianina Euzebiusza z Emezy są chwalone ze właśnie względu na ich styl⁸⁷. Co więcej: w tym katalogu pisarzy kościelnych znajdujemy dość znaczną liczbę pisarzy-heretyków⁸⁸, których na domiar Hieronim chwali, co tak bardzo zgorszyło św. Augustyna⁸⁹.

⁸³ *Ibidem*, 70-74.

⁸⁴ 9,94; Hieronim interpretuje tu w sposób arbitralny fragment Historii Kościelnej Euzebiusza z Cezarei (IV,26, V,10) i *Chronicon*, ann. Domitiani 14. S. von SYCHOWSKI, *dz. cyt.*, 60s. mówi o *eine gänzlich unbegründete und Wertlose Behauptung*.

⁸⁵ *Concetto classicistico e formale della letteratura* według S. Pricoco, *Storia*, 36. Aby podać kilka przykładów: 97,202 Fortunatianus Aquileiensis: *In Evangelia titulis ordinatis brevi sermone rusticoque scripsit commentarios*; 37,134 Rhodon: *in Hexaameron elegans tractatus composuit*; 25,120 Theophilus Antiochenus: *legi sub nomine eius In Proverbia Salomonis commentarii, qui mihi cum superiorum voluminum elegantia et φρασει non videtur congruere*; 109,212 Didymus Alexandrinus: *Hic plura nobiliaque conscripsit*; 85,190: Iuvenicus: *Quattuor evangelia hexametris versibus paene ad verbum transferens quattuor libros composuit*, etc.

⁸⁶ 119,220.

⁸⁷ 91,196-198; w swojej *Kronice*, a.347,236,20s. Hieronim nazywa go *Arrianae signifer factionis*.

⁸⁸ Np.: Tacjan (29), Bardesanes (33), Nowacjan (70), Asteriusz (94), Fotyn (107), Luciusz (118), Eunomiusz (120), Pryscylian (121), Latronian (122), Tiberian (123)

⁸⁹ *Epist.* 40,9, *Nuova Biblioteca Agostiniana* 21,1969, 310-312.

Hieronim i jego dzieło *De viris illustribus* było podziwiane w późnej starożytności i w średniowieczu ze względu na ogromną erudycję w dziedzinie literatury, szczególnie zaś w dziedzinie literatury greckiej⁹⁰. Nie mamy tu zamiaru bynajmniej pomniejszać zasług wielkiego egzegety ani też nie doceniać jego wielkiej znajomości Biblii, ale trzeba to mocno podkreślić, że w dziedzinie literatury patrystycznej jego wiadomości były dość ograniczone, co zresztą mogliśmy już zauważyć analizując problem komentarzy biblijnych patrystycznych⁹¹. Hieronim próbował zakryć ten fakt starając się olśnić czytelnika długimi katalogami imion, informacji i tytułów oraz słów greckich i hebrajskich. Nie jest to jednak sposób postępowania wyłącznie Hieronima, ale tak pisano w późnej starożytności, co potwierdzają badania Jacques Fontaine na temat Izydora z Sewilli⁹², który pokazał w sposób dobitny granice erudycji wielkiego wizygockiego biskupa-encyklopedysty.

To powiedziawszy nie chciałbym w żaden sposób nie docenić roli dzieła *De viris illustribus*. To bowiem dzieło stanowi dla nas nie tylko cenne źródło informacji o literaturze chrześcijańskiej starożytnej, zawsze używane przez historyków literatury, ale również bardzo ważny punkt wyjścia dla studiów nad tą literaturą⁹³, a więc również nad historią egzegezy. Hieronim jednak, jak widzieliśmy, podkreśla w szczególny sposób wartości estetyczne literatury wczesnochrześcijańskiej, podczas gdy jego kontynuatorzy z końcowej epoki patrystycznej jak Gennadiusz z Marsylii (V w.), Izydor z Sewilli (VII w.) i Ildefons z Toledo (VII w.), w swoich *De viris illustribus* podkreślają raczej aspekt doktrynalny tej literatury; ich dzieła są więc raczej historiami teologii i teologów niż historiami literatury jako takiej. Nie możemy jednak zapomnieć o tym, że pisali oni w sytuacji innej niż ta, w której działał Hieronim i w zupełnie innym celu niż on.

Podkreślając wady dziełka *De viris illustribus*, dodajmy, widziane z naszej perspektywy, nie można jednak zapomnieć, że jest to pierwsze dzieło tego typu w literaturze wczesnochrześcijańskiej, które torowało drogę chrześcijańskiej historii literatury. Jeśli ponad to porównamy je z innymi dziełami patrystycznymi tego rodzaju: z trzema wyżej wymienionymi, szczególnie zaś ze ich odpowiednikami średniowiecznymi, a więc z historiami literatury Honoriusza z Autun⁹⁴, Sigberta z Gembloux⁹⁵ i

⁹⁰ *Hieronymus quoque noster, vir admodum doctus, qui etiam tantae fuerat lectionis, ut omnes aut pene omnes, sive in Graeco sive in Latino eloquio divinarum Scripturarum tractatos legeret, scripsit librum, cuius est titulus "De viris illustribus", in quo non solum catholicos, sed etiam hareticos memoravit, qui de Scripturis sanctis in utraque lingua aliquid conscripserunt, FACUNDUS z HERMIANE, Defensio trium capitulorum IV,2, PL 67, 619D. Inna pochwała, CASSIODOR, Institutiones 1,17,2.*

⁹¹ Potwierdza to P. Courcelle w swoim studium znajomości literatury patrystycznej Hieronima, por. dz. cyt., 78-115.

⁹² *Isidore de Seville et la culture classique dans l'Espagne Wisigothique*, 1-3, Paris 1959-1983.

⁹³ *The "De viris illustribus" is in every way the first attempt at a history of the old Christian literature, destined to have the greatest success in the following centuries, up to the most recent literary histories, that will continue to borrow precious information from it, which is often only the surviving information of all the old tradition, A. CERESA-GASTALDO, The Biographical..., dz. cyt., 68.*

⁹⁴ PL 172,197-234.

⁹⁵ PL 160, 547-588.

dwóch anonimów: z Melku i drugiego⁹⁶, musimy docenić kulturę i rozległość horyzontów wielkiego biblisty z Betlejem.

Ale pomimo wielkich walorów dzieła Hieronima *De viris illustribus*, należy stwierdzić, że jego bogata osobowość przebija się dobitnie poprzez obiektywne zda się wiadomości. Typowym przykładem tego jest stosunek wyraźnie przychylny do wszystkich pisarzy ascetycznych - choćby nawet oni byli heretykami, jak to ma miejsce w wypadku Pryscyliana - do swoich mistrzów oraz w przypadkach osobistych antypatii⁹⁷.

Jakie są wnioski tej pracy? Mimo biblijnej definicji *vir illustris*, wyrażonej w Przedmowie i mimo obiecujących pierwszych dziewięciu rozdziałów na temat autorów ksiąg Nowego Testamentu i trzech następnym o autorach żydowskich ważnych dla historii Biblii i w końcu mimo studiów biblijnych Hieronima i jego usilnej pracy, aby zbliżyć łacińskiemu Zachodowi dzieła egzegezy pisarzy greckich, Hieronim w swoim dziele *De viris illustribus* nie zajmuje się w szczególny sposób działalnością biblijną pisarzy greckich i łacińskich, których w nim wymienia i omawia, a ocenia głównie ich walory literackie. Hieronim-retor wziął górę nad Hieronimem-biblistą.

Pracę nad dziełem Hieronima *De viris illustribus* podjęliśmy w celu znalezienia ciekawych materiałów dla najstarszej historii egzegezy w Kościele starożytnym. Należy stwierdzić, że wprawdzie odkryliśmy kilka interesujących wiadomości, ale o wiele mniej, niż spodziewaliśmy się. Jednak studium to pozwoliło nam poznać lepiej metody pracy wielkiego egzegety z Betlejem. Stwierdziliśmy, jak trudną są rzeczą badania nad jego działalnością pisarską, w których trzeba śledzić meandry jego myśli, często dość skomplikowanej, historię jego przyjaźni, antypatii i urazów, pomijać jego samochwalstwo i próżności, uważać na jego nieścisłości i błędy, i być zawsze ostrożnym tam, gdzie mówi o literaturze klasycznej i patrystycznej. Wszystko to daje szczególny smak studiom nad Hieronimem, wielkim pisarzem i wielkim biblistą, ale nieznośnym człowiekiem.

COMMENTARI BIBLICI PATRISTICI

SU *DE VIRIS ILLUSTRIBUS* DI GIROLAMO

Sommario

L'Autore cerca di trovare nel testo di *De viris illustribus* di Girolamo notizie sull'attività biblica di scrittori cristiani dei primi secoli. Girolamo, nella prefazione a quest'opera, asserisce che la nota distintiva di un scrittore cristiano è il suo interessamento in materia biblica. Ma nell'insieme delle biografie presentate in suo opuscolo Girolamo soltanto in alcune si trovano gli elementi biblici

⁹⁶ PL 213, 961-984

⁹⁷ C. BOGERAIS, *dz. cyt.*